

Golub Xénia

A grábóci szerb orthodox monostortemplom kántorpadjai

A grábóci monostortemplom művelődés- és művészettörténeti jelentősége Golub Xénia művészettörténész (Pomáz–Budapest), az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa.

A Tolna megyei Völgységben fekvő Grábóc (szerbül Грабован, németül Grawitz) község Szent Arkangyaloknak szentelt szerb monostora (*Manastir Grabovac*) a legutóbbi időig a Budai Szerb Ortodox Egyházmege egyetlen működő monostora volt.¹ A XVI. század végén alapították az Adriai tengermellékről, Dragović monostorából ide menekült szerb szerzetesek, s —a XX. századi államosítás évtizedei kivételével— azóta is folyamatosan működik. A monostor alapításától fogva lelki-szellemi központja is volt a hazánk területén több hullámban (1690, 1739) meglepedett szerb népességnek, illetve a magyarországi orthodoxiának.² Erről tanúskodik fennmaradt gazdag könyvtára is, mely hazánk egyetlen orthodox monostori könyvtára. Köteteit ma a Szentendrei Egyházmegei Könyvtár őrzi. Itt található jelenleg a monostor történetének elsődleges forrása, az alapítás korától vezetett ún. *Grábóci krónika* (Грабовачки летопис) is, melyet a szerb művelődéstörténet az egyetlen ilyen fennmaradt háztörténetként, monostori krónikaként tart számon.³ (1. kép)

¹ A jelenleg alig kétszáz lakosú település a Szekszárdi-dombság nyugati részén, Bonyhádól 9 km-re keletre található. Grábócon kívül a XVIII. században még egy szerb monostor működött a Budai Egyházmegeyében, a ráckevei Istenszülő Elhunytá-monostor. Ennek működését azonban Mária Terézia rendelete —a Karlócai Érsekség több más orthodox monostorával együtt— 1777-ben felfüggesztette. Ekkor a ráckevei szerzetesek Grábócra költöztek. A ráckevei monostor parochiális templomként működött egészen 2003-ig, amióta egyetlen szerb szerzetes lakja.

² Grábóc előbb a pécsi (teljes titulusa pécs–mohács–szekcső–sziget–eszéki) szerb orthodox püspökség jurisdikciója alá tartozott, majd annak 1732-ben történt megszüntetésével a Budai Szerb Ortodox Egyházmege igazgatása alá került. A püspökség az I. világháborúig a karlócai szerb érsekség, azóta a belgrádi szerb orthodox patriarchátus fennhatósága alatt áll.

³ A Krónika egyetlen, XVIII. századi másolata a Budai Szerb Ortodox Egyházmege szentendrei könyvtárában található (SzОЕК, Кéziratgyűjtemény, 52/ГР52). Bibliográfiai-paleográfiai leírását lásd Надежда Р. СИНДИК — Мирослава ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ — Катарина МАНО-ЗИСИ: *Опис рукописа и старих штампаних књига библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентамрежу*. Београд—Нови Сад 1991. 84–87. A Krónika már publikált részei: Владимир КРАСИЋ: „Манастир Грабовац у Будимској епархији”, *Летопис Матице српске* 1881. Књ. 126. 26–38; Књ. 127. 58–79; Књ. 128. 76–96. Ezeket Красић neve alatt hivatkozzuk a közös 1881-es évszám alatt, mert az oldalszámok alapján pontosan azonosítható, hogy az adott évfolyam mely kötetére

A monostortemplom sajátos helyet foglal el nemcsak Magyarország művészeti emlékei között, hanem a történelmi Karlócai Érsekség (a török elől a Habsburg Birodalom területére menekült szerbség egyházszerkezeti egysége) művészeti örökségében is. Az 1736–1741 között épült grábóci templom megőrizte XVIII. század végi barokk enteriőrjét, melyet az orthodox templombelsőkre jellemző, szokásos berendezési tárgyakon (ikonosztázion [szentélyrekesztő képfal], kántorpadok [szerbül: pevnicák], püspöki és ikontartó trónok [ez utóbbiak görögül: proszkinitárioronok], sztaszidionok [támaszkodószékek]) kívül egy páratlan, mintegy száz képmezőből álló barokk falképegyüttes tesz teljessé.⁴ A grábóci falképek művészettörténeti jelentőségét mindenekelőtt az adja, hogy a nyugati művészetből átvett barokk illuzionizmus a szerb falképfestészetben legteljesebb formában itt jelent meg 1785-ben.⁵ (2. kép)

A műemlékegyüttes az utóbbi években került a hazai freskófestészet-történet, illetve a magyarországi szerb művészeti örökség kutatásának homlokterébe.⁶ Ehhez jelentősen hozzájárultak a közelmúltban napvilágot látott szerbiai kutatási eredmények is, elsősorban Branka Kulić és Branislav Todić publikációi.⁷ Branka Kulić falfaragás-történeti munkája alapvető segédkönyve lett a templomi berendezésekkel foglalkozó kutatóknak.⁸ Bár Grábócról közvetlenül nem esik szó benne, Kulić e korábban elhanyagolt területet feldolgozó, pazar fotókkal illusztrált korpusza megkerülhetetlen a Karlócai Érsekség bármely ikonosztázionja és templomi bútora, köztük a grábóci berendezés vizsgálata szempontjából is. Hasonlóan fontos Branislav Todićnak a grábóci falképegyüttes és berendezés kialakulásáról közölt tanulmánya, melyben részben már ismert, de a korábbi ismereteinket pontosító, részben viszont új levéltári adatokat tett

vonatkozik a hivatkozás. A Krónikáról mint a monostor történetének fő forrásáról magyarul lásd SZILÁGYI Mihály: *A grábóci szerb ortodox kolostor története*. Szekszárd 1999. 9–17.

⁴ Динко ДАВИДОВ: *Споменици Будимске епархије*. Београд 1990. 303–309. Az emlékről magyarul lásd L. SZABÓ Tünde: *Görögkeleti szerb templom: Grábóc*. Budapest 1988 (Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 323); Dinko DAVIDOV: „A magyarországi szerb festészet”, *Ars Hungarica* 1988/1. 89–117. 108.

⁵ Лепосава ШЕЛМИЋ: *Српско зидно сликарство XVIII века*. Нови Сад 1987. 42–44. Uő: „Западноевропски барок и српско зидно сликарство XVIII века”, in Uő: *Српска уметност 18. и 19. века (Одабране студије)*. Нови Сад 2003. 373–386. 379; Мирослав ТИМОТИЈЕВИЋ: *Српско барокно сликарство*. Нови Сад 1996. 121, 260. Magyarul a falképekről lásd NAGY Márta: *Orthodox falképek Magyarországon*. Budapest 1994. 60–63.

⁶ A falképegyüttes dokumentálása és leírása nemrég történt meg, de még publikálásra vár. A falképek fotódokumentációja és tételes számbavétele a budapesti Szerb Intézet önálló művészettörténeti projektjeként valósult meg (Jaksity Iván, Golub Xénia). A falképek alaposabb művészettörténeti feldolgozása pedig a *Barokk freskófestészet Magyarországon* című freskókorpusz készítése kapcsán történt meg (a projekt vezetője: Jernyei Kiss János egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Művészettörténet Tanszék).

⁷ Az újabb falfaragás-történeti kutatási eredmények összefoglalását magyarul ld. GOLUB Xénia: „Orthodox falfaragók magyarországi működéséről a legújabb kutatások tükrében — Avram Manojlović képfaragó munkái”, *Műemlékvédelem* LV/6 (2011) 366–373.

⁸ Бранка КУЛИЋ: *Новосадске дрворезбарске радионице у 18. веку*. Нови Сад 2007.

közzé.⁹ Így vált lehetségessé a grábóci falképek pontosabb attribúciója, illetve az ikonosztázion faragójának meghatározása és új datálása. Nemrég megjelent nagy vállalkozásában Todić közölte a legújabb összefoglalást a grábóci monostoregyüttes létrehozásában részt vevő művészekről is.¹⁰

Összességében elmondható, hogy a grábóci monostortemplom enteriőrjében az újíto szellemű falképek és az egykorú templomi berendezés együtteséből a szerb művészetben addig példátlan barokk összművészeti alkotás született.

A grábóci monostortemplom barokk enteriőrje

A templom ma is látható, barokk enteriőrjét a teljes falfelületet beborító, figurális és díszítőfestésen túl a Karlócai Érsekség szerb templomaiban megszokott templomi bútorok alkotják. Ezek a szentélyt elrekesztő ikonosztázionon kívül a templomhajó északi és déli térbővületében, ún. klíroszában (a görög *klírosz*/szerb *pevnica* jelentheti a bútort, vagyis a kántorpadot, de magát a téregységet is a hajón belül) felállított ikontartó „trónok” és kántorpadok, püspöki trónok (a déli klíroszban álló püspöki trón és az apszis ún. felsőhelye), valamint a templomhajó falai mentén álló támaszkodószékek.

A grábóci monostortemplom enteriőrje —falképei és berendezése— 1784 és 1787 között nyerte el jelenlegi formáját. Konceptiója alighanem Sofronije Kirilović (?–1786) alakjához köthető, aki igumenként [a latin keresztény apátnak megfelelő szerzeteselőjáró] 1761–1770 között állt a monostor élén, majd —budai (1774–1781), illetve temesvári (1781–1786) püspökként is— saját ügyének érezte a grábóci monostortemplom szépítését, melyben egykor szerzetesi fogadalmat tett. Személyes szerepe volt az 1784-től nagyobb lendületet vevő belső átalakítás, a kifestés, majd a teljes ma látható berendezés és bútorzat elkészültében. A Grábóci krónika számol be arról, hogy 1784-ben világi adományozók („a földvári” Gedosije, Mihailo Bošnjak grábóci kovács) jóvoltából márványburkolatot kapott a templom padozata, s a püspök áldozatkészsége nyomán elkészült két új kántorpad, a püspöki trón és a hívek támaszkodószékei. A templom ma is látható kifestéséről szűkszavúan csak annyit mond a Krónika, hogy „1785-ben a templom Sofronije Kirilović püspök úr jótéteményeképp kifestetett”.¹¹ Egy nemrég publikált grábóci könyvbejegyzés azonban ennél pontosabban is meghatározza a munkálatok kezdetét: „1784. június 5-én a festők elkezdték kifesteni a templomunkat”.¹² Mestereiről —Andrej Šaltist újvidéki festőről és Franz Florian Hofmanról, a segédjéről— azonban a szentély falképein található fel-

⁹ Бранислав ТОДИЋ: „Творци барокног ентеријера цркве у манастиру Грабовцу”, in УО: *Радови о српској уметности и уметницима века по архивским и другим подацима*. Нови Сад 2010. 401–425. 402–403.

¹⁰ Бранислав ТОДИЋ: *Српски сликари од XIV до XVIII века*. I–II. Нови Сад 2013.

¹¹ КРАСИЋ 1881 (3. jz.), 93.

¹² „1784-го јунија 5-го зачеше молери рисовати церков нашу”. A marginális a GP40 jelzetű nyomtatott könyv 1. lapján található (SzOЕК, Grábóci könyvtár, GP40. Vö. Тодић 2013 [10. jz.], I. 43).

iratokból, valamint a Karlócára, illetve a szentendrei egyházmegyei levéltárba került grábóci iratanyagból tudunk meg bővebb információkat. Šaltist 1784–1785-ben dolgozott a falképeken, 1784. augusztus 20-áig Franz Florian, ezután pedig vélhetően bizonyos Mihailo volt a segéde.¹³

A kifestéssel azonban nem ért véget a templom 1780-as években folyó nagy felújítása. 1785-re elkészült a hajó keleti falpillérei elé állított két nagy ikontartó „trón” (proszkinitárium; a korabeli szláv forrásokban szereplő nevén „ikonosztáz”) is.¹⁴ A bal oldalin (északin) a monostor címünnepének ábrázolását, egy Arkangyalok Gyülekezete-képet, míg a jobb oldalin a kor szerb művészetében legnépszerűbb Mária-kegykép, a bezdini-vinčai Istenszülő-ikon másolatát találjuk. Az északi trón ikonjának mestere egy nemrég közölt levéltári forrás szerint a falképek festője, Andrej Šaltist.¹⁵

A templom barokk berendezése 1787-ben egészült ki az új ikonosztáziával, melyet Arsenije Marković (?–1799) újvidéki faragó készített el a régió orthodox művészetében vezetőnek számító műhelyével.¹⁶ A ma is látható új képfal ikonjait az ekkor már idős Vasilije Ostojić (?–1791) festette újvidéki műhelyével.¹⁷ A grábóci monostortemplom barokk enteriőrje így nyerte el teljes, ma is látható berendezését, melyet azonban fő megrendelője, Sofronije püspök már nem láthatott, mert 1786-ban meghalt.

Az alábbiakban a grábóci enteriőr kántorpadjaival, főleg azok figurális ábrázolásaival foglalkozunk részletesebben, annak reményében, hogy így adalékkal szolgálhatunk a barokk éneklőszékek stílustörténeti, illetve ikonográfiai fejlődésének kutatásához is. (Az éneklőszékekre a „kántorpad” kifejezést mint a szerb *pevnica* bevett, magyar fordítását használjuk.)

A grábóci kántorpadok

A kupolával fedett grábóci templomhajó tágas és világos enteriőrjében a kántorpadok is fontos szerepet kaptak a liturgia barokk szcénájának megteremtésében.¹⁸ Faragójukról és festőjükről sajnos nem szólnak az írott források, stílusuk alapján azonban bizonyos következtetések levonására mégis lehetőségünk van.

¹³ ТОДИЋ 2010 (9. jz.), 408–412.

¹⁴ Uo. 401–425. 409–412.

¹⁵ A mester 1784. november 10-én —tehát még a falképek teljes befejezése előtt— kötött szerződést Sofronije Kirilović püspökkel, melyben a grábóci monostor hajójába két nagy ikontartó állvány („trón”) faragványainak aranyozását, márványozását és egyikükre az Arkangyalok-ikon megfestését vállalta (Uo. 410–411).

¹⁶ A szentendrei püspöki levéltárban talált forrást közli: Uo. 415.

¹⁷ Az ikonosztázion datálása és faragójának azonosítása Branislav Todić érdeme; forrása a monostor 1786. augusztus 12-én, illetve 1787. december 31-én kelt két inventáriuma, illetve egy általa feltárt 1787. október 16-i levél volt (Uo. 411, 415).

¹⁸ ТИМОТИЈЕВИЋ 1996 (5. jz.), 48.

Amint azt már említettük, a Grábóci krónika tanúsága szerint Sofronije püspök volt a megrendelője, a püspöki trónon kívül a két új kántorpadnak és a hívek sztaszidionjainak is.¹⁹ A fentiek tükrében nem meglepő, hogy faragásuk a hazai emléktanyából éppen a szentendrei székesegyház padjaiéval mutat stílári rokonságot. Az utóbbiak a templom 1777-re elkészült eredeti berendezéséhez tartoznak, és vélhetően az elpusztult budai szerb székesegyház barokk kori bútorzatát vették mintaképül.²⁰ (3. kép) A támaszkodószékek szerkezete, melyeket a klíroszokban kis féloszlopokkal díszítettek, szintén hasonló a grábóci és szentendrei bútorokon. A magyarországi emlékek közül formai és szerkezeti szempontból még a ráckevei szerb templom kántorpadjai sorolhatóak ebbe a körbe: ott is kimutatható a tabáni székesegyház énekespadjainak (a kántorpad másik megnevezése) mintaadó szerepe.²¹

A grábóci kántorpadok felül lágy ívben záródnak, oldalukon levéldíszes volutában végződő aranyozott sáv fut végig, homlokoldalukat pedig két rokokó ízlésű, rózsákkal kiegészített, aranyozott kartus (faragott keret) díszíti.²² Ezekbe kerültek a figurális ábrázolások, melyeket felirataik is segítenek azonosítani.²³

¹⁹ КРАСИЋ 1881 (3. jz.), 93.

²⁰ Vö. Коста ВУКОВИЋ: *Ентеријер српске цркве у Будиму у време епископа Дионисија Новаковића*. 2015. (kézirat). Egyébként a grábóci püspöki trón(ok) faragása is egyértelmű stíluskapcsolatot mutat a szentendrei szerb székesegyház püspöki trónjával. A szentendrei ikonosztázion faragója Dinko Davidov feltételezése szerint Antonije Mihics budai asztalosmester lehetett, aki a korszak másik nagy püspöki megrendelését, a budai székesegyház —szintén Vasilije Ostojic által festett (1764–1766)— berendezését is faragta 1761–1764 között. Davidov 1973-ban publikálta Mihics szerződését a budai szerb egyházközséggel (Динко ДАВИДОВ: *Иконе српских цркава у Мађарској*. Нови Сад 1973. 110–112). Lásd még Динко ДАВИДОВ: *Сентандрејска Саборна црква*. Београд 2001. 83. Bár erre vonatkozóan sincsenek egyelőre levéltári adataink, talán nem túlzás stíluskritikai alapon a szentendrei berendezés további elemeit (szószék, kántorpadok, támaszkodószékek, a narthex prozokinitárijonjai) is az ikonosztázion faragójának tulajdonítani.

²¹ K. Vuković idézi a ráckevei kántorpadok festésére vonatkozó iratot, mely —igaz, ikonográfiai szempontból— a budait tekinti azok mintájául (ВУКОВИЋ 2015 [20. jz.]). A ráckevei ikonosztázion faragóját sem ismerjük, a képfal szerkezetének térben előrenyúló középrésze azonban emlékeztet a szentendrei képfal hasonlóan dinamikus építményére (vö. NAGY Márta: *Orthodox ikonosztázionok Magyarországon*. Debrecen 1994. 35). A bútorok faragásának idejét talán a Mária-trónus (1760) és a képfal festése (Teodor Szimeonov szerződése, 1770) közé, esetleg elé datálhatjuk.

²² A legkorábbi ismert barokk énekespadok homlokoldalán három képmező kapott helyet. Ilyenek Rakovac és Krušedol monostoraiból maradtak ránk. A XVIII. század második felében már a kétképmezős típus terjed el. A kántorpadok formájának barokk kori fejlődéséről lásd Мирослав ТИМОТИЈЕВИЋ: „Улога музике у уобличавању црквеног ентеријера у XVIII и у првој половини XIX века”, in *Црквена музика у прошлом и нашем времену*, *Зборник радова научног скупа*, *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику* 15 (1994) 47–64. 53.

²³ A grábóci bútorok hangulata a szépen restaurált barokk márványozásnak és színeknek köszönhetően egészen más, mint a szentendreieké, melyeken a későbbi, monokróm mázolás erősen tompítja a barokk faragványok elevenségét. Lüszterezett rózsás faragásuk még az 1760-as évek szerb fafaragását idézi, mellyel a szegedi szerb templom ikonosztázionján, illetve Marko Gavrilović újvidéki faragó munkáin, pl. a lačaraki templom képfalán találkozhatunk.

A kántorpadok festőjének meghatározása a jövő kutatására vár, ezúttal csak az ábrázolások ikonográfiai vizsgálatát tekinthetjük feladatunknak.²⁴

Az északi kántorpad első kartusában Szent Simon szerb szent látható fekete szerzetesi viseletben, ősz szakállal, táji környezetben. Jobbjában lefelé tartott jogara, valamint a fűben lábánál heverő korona és országalma utal egykori királyi méltóságára, a baljával feltartott kereszt pedig arra, hogy ezek feladása után idős korára a szerzetesi életnek szentelte magát. A baljában tartott írás-tekerecs felirata is az evilági élet mulandóságára figyelmeztet a 102. (103.) zsoltár szavaival: „Az ember napjai a fűhöz hasonlók, virul, mint a mező virága ...” (Ps 102/103,15).²⁵ A szent természeti környezetben való megjelenítését nyilván ez a szentírási hely is indokolja. A háttér építészeti motívumai közül egy kupolatornyos templom érdemel említést, bizonyára a szent által alapított monostorra utal. A szent személyét azonosító, egyházi szláv felirat mára csak töredékesen látszik: „szentéletű Simon, egykor Stefan elsőnek koronázott király”. II. Nemanjics István (nagyzsupán 1196–1217, király 1217–1228), Szent Száva bátyja, az első szerb király volt, ezért is kapta az „Elsőnek koronázott” (Прво-венчани) előnevet. Élete végén felnyiratkozott, szerzetesi neve Simeon lett. Ő építette ki Žiča monostorát, a szerb autokefál egyház legkorábbi székhelyét és koronázótemplomát. A szerb orthodox egyház szentként tiszteli, ünnepét szeptember 24-én (a Gergely-naptár szerinti október 7-én) tartja. (4. kép)

Az ábrázolás az 1761-ben a havasalföldi Rímnichben megjelent szerb kiadású *Правило молебнага сѣјанѣх просветителеј ...* című, népszerűbb nevén csak *Srbljak*-nak nevezett könyv (Szerb szentek tiszteletére végzendő szertartások gyűjteménye) grafikája nyomán készült.²⁶ (5. kép) Ezt a töredékeiben olvasható grábóci címfelirat és a tekercsen olvasható szöveg is megerősíti, melyek szó szerint másolják a metszetet kísérő feliratokat. Az első nyomtatott *Srbljak*-ot Sinesije Živanović aradi püspök szerkesztette és adta ki, aki korábban a rakovaci monostor szerzetese, majd archimandritája volt. Az első, szerb szentek szolgálatait tartalmazó gyűjteményt Teofan igumen írta Rakovacban 1714-ben, aki III. Arsenije Čarnojević pátriárka köréhez tartozott.²⁷ Sinesije püspök ezt a gyűjteményt vette alapul 1761-ben kiadott művéhez. A püspök szentendrei születésű volt, gyakran megfordult a budai egyházmegyében, s könyvéből bizonyára maga is adományozott az itteni templomoknak.²⁸ A grábóci monostor 1786-ban készült inventáriuma már említi a *Srbljak* két példányát, mely a kán-

²⁴ A mesterkérdéshez a korábbi szakirodalomból lásd ТИМОТИЈЕВИЋ 1996 (5. jz.), 60.

²⁵ A bibliai idézeteket a Szent István Társulat legújabb Biblia-kiadásából vettük. A Szent István Társulat Szentírás-Bizottságának fordítása, új bevezetőkkal és magyarázatokkal; sajtó alá rendezte Rózsa Huba.

²⁶ Динко ДАВИДОВ: *Српска графика XVIII века*. Београд 2006. (első kiadása: Нови Сад 1978) 390–393, kat. 198, fig. 331.

²⁷ Лазар ЧУРЧИЋ: *Србљаци у XVIII веку. Српска графика XVIII века. Зборник радова. Матица српска — Балканолошки институт САНУ. Посебна издања, књ. 26*. Београд 1986. 55–79.

²⁸ ДАВИДОВ 2001 (20. jz.), 66.

torpadok (ill. a falképek) festőjének afféle „festőkönyvként” szolgált: „két darab a Szerb szenteknek végzendő szertartások című könyvből”.²⁹

Ugyanez a grafikai előkép szolgált alapul az énekespad jobb oldali kartusában ábrázolt újkori szent, Szent Stefan Štiljanović (?–1540 k.) alakjához.³⁰ Feltehetően azért párosították össze Szent Simonnal, mivel a *Srbljak*-ban is egymás után következnek.

A kép a szentet királyi ornátusban, hermelines palástban, fején koronával, enteriőrben állva jeleníti meg. Felemelt jobb kezében keresztet, lefelé nyújtott baljában jogart tart. Mellette fehér terítővel borított asztalon —szintén uralkodói jelvény— kék országalma, balján félrehúzott függöny, mint a falképek álló nemzeti uralkodó-szentábrázolásain is.

Štiljanovićot az utolsó szerb despotaként, a pogány ellen küzdő, dicső várkapitányként, valamint a háborús időkben éhezők patrónusaként tartja számon a szerb néphagyomány.³¹ Emléknapja október 4/17. A hagiográfiai szövegek és képi ábrázolásai fejedelemnek, királynak is titulálják, amit azonban a csekély számú róla fennmaradt hiteles történeti adat nem erősít meg.³² Történelmi alakjára vonatkozóan 1527 és 1540 közötti, trónharcoktól és a török veszélytől terhes időszakból származó forrásokból tudunk meg többet. 1527-ben I. Habsburg Ferdinánd királytól Verőce megyei birtokadományban részesült. Katonai sikereire való tekintettel Novigrad és Orahovica, két stratégiai szempontból fontos központ védelmével bízta meg. Štiljanović történelmi szerepe továbbá abban is megnyilvánult, hogy közvetítő feladatot vállalt az uralkodó és a Szávától délre élő szerbek között, hírt adva a török előrenyomulásról és Szapolyai János híveinek cselekedeteiről. 1533-ban feleségével, Jelenával újabb, ezúttal szlavóniai birtokot kapott Ferdinándtól.³³ 1538–1540-ben a Haditanácsot mint Valpó városának (Valpovo) prefektusa tudósította a fenyegető török előretörésről.³⁴ Halálának éve bizonytalan, de már 1545-ben szentként említi egy kézírásos bejegyzés Šišatovac szerémségi monostor egyik könyvében. Ugyanez a bejegy-

²⁹ „два комада књиге Правило свјатимъ сербскимъ просветителемъ”. Szerb Ortodox Egyházmezei Levéltár (= SzOEL), lad. Грабовач 1711–1928, МБ33.

³⁰ A szent újabban használt magyar neve: „Siklósi” Szent István. A Štiljanovićról szóló legjobb összefoglalások, további irodalommal: Мита КОСТИЋ: „Стеван Штиљановић (Историјско-хagioграфска студија)”, *Глас Српске краљевске академије* СХ. Сремски Карловци 1923. 54–100; Радојка ЗАРИЋ: „Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII–XIX века”, *Саопштења* XVII (1985) 69–83.

³¹ A deszpotész (bizánci ejtéssel deszpotisz) a Bizánci Birodalomban a császári család egyes tagjainak címe. 1402–1459 között a szerb uralkodók is ezt a címet viselték; Szerbia bukása után deszpotának címezték Magyarországon élő utódaikat is a török hódításig. Hivatalosan Bakics Pál viselte utoljára ezt a címet (1537). A pogányok ellen küzdő szent fejedelemnek tartott Štiljanović kultuszát Alekszandr Nyevszkij orosz és Jovan Vladimir zetai fejedelmekéhez szokták hasonlítani.

³² ЗАРИЋ 1985 (30. jz.), 69.

³³ István özvegyét, Jelenát is szentként tiszteli a szerb egyház. A hagyomány szerint Jelisaveta néven lett szerzetes, s ő alapította Petkovic monostorát a Fruška Gorán. Kortárs ikonokon szívesen ábrázolják Istvánnal együtt.

³⁴ ЗАРИЋ 1985 (30. jz.), 69.

zés „szerb despotának” és „igaz fejedelemnek” nevezi Štiljanovićot, ami vélhetően a monostor közösségének azt a szándékát tükrözi, hogy a valaha független középkori szerb uralkodók utolsó törvényes utódává léptesse őt elő.³⁵ Úgy tűnik, a šišatovaciak tudatosan építették és ápták a szent kultuszát, így lett monostoruk Štiljanović tiszteletének máig számon tartott központja.

A szent legendáját, ereklyéinek Šišatovacba kerülését nem sokkal a szent halála után a monostorban íródott három hagiográfiai szöveg (egy istentisztelet, egy dicsőítőének és egy krónikás ének — *Повешно слово*) beszéli el, melyeket egy 1631-ben íródott másolatból ismerünk.³⁶ E források szerint Stefan a montenegrói Paštrovićból származott, s onnan került a Szerémségbe, ahol bátorságával kitűnt a pogány elleni küzdelmekben. Éhínségek idején gabonát osztott népének. A török előrenyomulás elől a magyar királyhoz menekült, aki hadi dicsőségéért városokat adományozott neki. Az egyik ilyen városban halt meg, azzal szomszédos hegyen temette őt el hitvese, Jelena. Amint „Magyarország török iga alá került”, István sírja egy éjjel nagy fényességet árasztott, amire a hódító törökök is figyelmesek lettek. Kincsre gyanakodva ásni kezdtek, de helyette a szent romlatlan testére bukkantak. Šišatovac szerzeteseinek sikerült ajándékok fejében megszerezniük az ereklyét a török bégától, így azt monostorukba vihették.³⁷ Mivel voltak, akik kételkedtek az ereklye gyógyító erejében, a szent karereklyéjével Konstantinápolyba járultak a pátriárkához. Miután az egyházfő kinyilatkoztatta az ereklye hitelességét azzal, hogy csókkal hódolt előtte, visszaküldte a szerzetesekkel a szerémségi monostorba.

Siklós város neve Štiljanovićtyal kapcsolatban a fenti szövegek mellé utólagosan, ismeretlen írók által írt széljegyzetekben tűnik fel. A mintegy pontosításképpen hozzátett bejegyzések szerint Stefan „királyságot” kapott a magyar uralkodótól, s vele együtt „Siklós városát”, amely mellett, „a Gyöntér nevű helyen” temették el.³⁸ A szent vizuális ábrázolásai közül először egy 1740 körülre datálható ikonon jelenik meg Siklós város neve.³⁹

Vélhetően a szent ereklyéinek hitelessége körüli viták eloszlatásával is összefüggésben volt, hogy Šišatovacban készült még egy szent-életrajz is Stefanról, melyet a monostori hagyomány Paisije ipeki pátriárka művének tart (1615–

³⁵ Uo. 70.

³⁶ Ezek kéziratos másolatokban terjedtek, majd 1761-ben nyomtatásban is megjelentek a rîm-nici *Srbijak*-ban (Uo. 71).

³⁷ Ennek egyik magyarázata a kegyes hagyomány szerint az volt, hogy — az egyébként különböző neveken említett — török hatalmasság szerb család sarjából lett egykor janicsár. Az ereklyét 1942-ben Radoslav Grujić professzor menekítette a háborús pusztítás elől mai őrzési helyére, a belgrádi püspöki székesegyházba.

³⁸ ЗАРИТЬ 1985 (30. jz.), 69.

³⁹ A monostorban készült ikont Davidov Stanoje Popović festőnek tulajdonította (Matica Srpska Galéria; Динко ДАВИДОВ — Лепосава ШЕЛМИЋ: *Иконе српских зографа XVIII века*. Београд, 1977. 66. fig. 46).

1648).⁴⁰ A katolikus egyház képviselői, köztük az újlaki ferencesek ugyanis Kapisztrán János eltűnt maradványait igyekeztek kimutatni a šišatovaci ereklyékben.⁴¹ 1631-ben Paisije ipeki pátriárka jelenlétében került sor a Štiljanović ereklyéinek készült kivót (ereklyetartó) felszentelésére.⁴² Az egyházfő vizitációjától számítható a szent kultuszának „hivatalossá” válása, ekkortól ugyanis több pátriárka is megfordult a monostorban. E vizitációk közvetett célja a kértelyek elosztatása, a kultusz megerősítése volt, mely egyúttal illeszkedett a szerémségi szentek tiszteletének tudatos építésébe is.⁴³

Az ipeki pátriárkák és a Fruška gora-i monostorok szoros kapcsolatának hangsúlyozása egyházpolitikai cél maradt a XVIII. század első évtizedeiben is. Štiljanović kultuszának további erősödéséhez vezetett, amikor a törökök 1716-ban felgyújtották a Brankovics- (Branković-)despoták ereklyéit.⁴⁴ 1760. június 12-én került sor Štiljanović ereklyéinek ünnepélyes átvitelére az akkor készült új kivotba.⁴⁵ Ehhez az ereklyetartóhoz —a barokk ereklyekultusz és ájtatosság akkor általánossá váló gyakorlatának megfelelően— 1767-ben készült „trón”, melyre nemcsak a szent ábrázolását, hanem a „Paisije”-féle Életrajz másolatát is ráfestették.⁴⁶

Az Életrajz ebben a másolatban maradt fenn. Benne már konkrétan „adatok” is vannak a szent Szerémségbe hívásának és Siklóstra kerülésének körülményeiről. A szöveg alapján Stefant a Brankovics-dinasztia utolsó szerb despotájának özvegye —mint férje rokonát— hívta a Szerémségbe, mert nem volt férfiutóda, aki örökölhetné a szerb nép feletti uralkodói címet. Siklóst pedig a „35. magyar király, László” adományozta Stefannak „1508-ban”. „Azután hét évet élt ott, majd október 4-én meghalt. A város mellett temették el...”⁴⁷ E —nyilvánvalóan kétes történeti hitelességű— legendarészletek hozzáadását alighanem az a szándék szülte, hogy Stefan despotai címét és Siklóshoz való kötődését biztosabb alapokra helyezték.

Érdemes még hozzátenni, hogy Štiljanović ereklyéit 1687-ben a háború elől rövid időre Šišatovacból Dzsankurtaran (a mai Adony) Istenszülő Elhunytá-

⁴⁰ КОСТИЋ 1923 (30. jz.), 78–83. A szent kultusza bizonyára 1631 után kezdett szélesebb körben is terjedni (Дејан МЕДАКОВИЋ: „Национална историја Срба у светлости црквене уметности новијег доба”, in УО: *Путеви српског барока*. Београд 1971. 71–84. 77).

⁴¹ КОСТИЋ 1923 (30. jz.), 95–96; Слободан МИЛЕУСНИЋ: *Свети Срби*. Нови Сад 2000. 136.

⁴² Мирослава КОСТИЋ: „Поштовање култа светитеља, њихових моштију и чуда на подручју Карловачке митрополије у периоду барока”, in *Чудо у словенским културама*. Уред. Дејан АЈДАЧИЋ. Београд 2000. 237–259. 242–243.

⁴³ Мирослав ТИМОТИЈЕВИЋ: „Визитација манастира Шишатовца”, in *Манастир Шишатовца, Зборник радова*. Београд 1988. 341–354.

⁴⁴ КОСТИЋ 2000 (42. jz.), 243.

⁴⁵ ТИМОТИЈЕВИЋ 1988 (43. jz.), 353.

⁴⁶ КОСТИЋ 2000 (42. jz.), 252. A šišatovaci templom a második világháborúban teljes berendezésével együtt elpusztult, a trón megmaradt darabjait ma a belgrádi egyházi múzeum őrzi.

⁴⁷ ЗАРИЋ 1985 (30. jz.), 72.

templomába menekítették.⁴⁸ Ez azonban nemigen hatott kultusza terjedésére, ami érzékelhetően Šišatovac hatókörére, így a Szerémségen kívül Szlavónia és Baranya területére összpontosult. A grábóci kántorpadon kívül a korból nincs tudomásunk más magyarországi Štiljanović-ábrázolásról, ami szintén kétséget ébreszt afelől, hogy kultusza a Budai Egyházmegyében —bár legendája e régióhoz is köti— számottevő lett volna.

A képi emlékek alapján a szent kultusza a XVIII. század 30-as éveinek végétől válhatott meghatározóbbá. Hristofor Žefarović már 1737-ben megfestette Stefant a bođani falképeken, ezért szinte biztosra vehetjük, hogy Siklóson is így tett ma sajnos már nem létező falképein.⁴⁹ Az 1740-es években már említett ikonábrázolása a szentet mint Šišatovac kítörát (elvileg —jóllehet nem ő építette— alapítóját) mutatja, háttérben Siklós város látképeivel. Alakjának elterjedését a szerb falkép- és ikonfestészetben mindenekelőtt azok a grafikai ábrázolások biztosították, melyek a Karlócai Érsekség egyházpolitikai törekvéseivel összhangban a szerb nemzeti szentek között őt is felvonultatták. Az első közülük Žefarović 1741-es *Stematografija*-ja volt, mely először ábrázolta Štiljanovićot szent uralkodóként, barokk enteriőrben és királyi jelvényekkel.⁵⁰ Žefarović 1753-ban készített még egy, önálló rézmetszetes lapot is a szentről, melyen őt „szerémségi despotának” titulálja.⁵¹ Ez Stefan máig legteljesebb barokk ábrázolása, melyen Šišatovac monostora mellett Morović városának látképe kíséri a főalakot.⁵² A *Stematografija* népszerűségével mérhető a szerb szentek másik barokk galériáját tartalmazó, már említett rímnici *Srbljak*-kiadás (1761) is. Grábócon a szent megjelenítése e könyv rézmetszetű illusztrációja nyomán készült, mely szintén kedvelt kompozíciós mintául szolgált XVIII. század végi ikonábrázolásaihoz.⁵³ (6. kép)

⁴⁸ Az ereklye alighanem a karlócai békekötés, 1699 után már visszakerülhetett Šišatovacba. Erről lásd Радослав ГРУЈИЋ: *Духовни живот Срба у Војводини*. Београд 2012. 112; МИЛЕУСНИЋ 2000 (41. jz.), 136.

⁴⁹ ЗАРИЋ 1985 (30. jz.), 76.

⁵⁰ *Stematografija* — *Изображење оружиј илиричких (изрезали у бакру Христофор Жефаровић и Тома Месмер 1741)*. Приред. Динко ДАВИДОВ. Нови Сад 1972; ДАВИДОВ 2006 (26. jz.), 132–134, 280–285, kat. 63. A Hristofor Žefarović és Thomas Messmer metszeteivel díszített *Stematografija* (Bécs 1741) volt az első „szent uralkodógaléria” a szerb barokk művészetben. Erről lásd ТИМОТИЈЕВИЋ 1996 (5. jz.), 376–382. A szerb nemzeti szentek ábrázolása a křišedoli monostor narthexében, de a ráckevei szerb templom 1760-as években készült falképein is megtalálható. Ez utóbbiakról lásd Агнеш КРИЗА: „Национальные святые на росписях Успенской церкви в Сербском Ковине (Рацкеве, 1765)”, in *Государство и нация в России и Центрально-восточной Европе*. Русизистikai Könyvek XXII. Szerk. SZVÁK Gyula. Russica Pannonica, 2009. 152–169.

⁵¹ ДАВИДОВ 2006 (26. jz.), 138–139, 279, kat. 62, fig. 77.

⁵² Morović városát —Siklóssal együtt— említették a legkorábbi hagiográfiai szövegek utólagos széljegyzetei, illetve a Paisije-féle életrajz másolata is. Érdekes azonban, hogy Žefarović nem Siklóst, hanem ezt a várost ábrázolta a grafikai lapon, bár lehet, hogy ez egyszerűen a katona-megrendelő (Vuk Isaković ezredes, egyébként a šišatovaci templom új magas tornyának kítóra) személyével van összefüggésben.

⁵³ Például a Pakra monostorában fennmaradt Štiljanović-ikonhoz is (Музеј Српске православне цркве, Београд). A grábóciival körülbelül egykorú ábrázolásai közül érdemes kiemelni

Štiljanović grábóci ábrázolását alighanem összefüggésbe hozhatjuk azzal is, hogy a szent ereklyéinek átvitelére írt liturgikus szövegeket (augusztus 17.) két XVIII. századi, grábóci kéziratos könyvben is megtaláljuk.⁵⁴ Ezek Antonije grábóci igumen által írt istentiszteleti szövegeket tartalmaznak, melyekről ismeretlen szkriptor valószínűleg még Antonije életében készítette a másolatokat.⁵⁵ Antonije korábban Rakovac monostorában volt szerzetes, ahol híres könyvmásoló központ működött a XVIII. században.⁵⁶ Az itt készült, már említett ún. Rakovaci *Srbljak* (1714) nemcsak Sinesije Živanović Rîmnicben nyomtatott könyve, hanem bizonyára Antonije grábóci *Srbljak*-ja számára is kiindulópontul szolgált.⁵⁷ Antonije érdeklődését Štiljanović alakja iránt nyilván elmélyítette, hogy Rakovacból előbb Šišatovacba került mint ieromonah.⁵⁸ Mielőtt Grábócra került volna, Szentendrén is időzött, ahol a püspök mellett kapott feladatokat.⁵⁹ A grábóci kéziratok valószínűleg Rakovacban készültek, s vélhetően Antonije révén kerültek a Budai Egyházmegyébe.⁶⁰ A fentiek alapján —bár őt nem tartották számon eddig monostori előljárók sorában— valamikor az 1760-as években, nyilván egy rövid ideig Antonije is igumen volt Grábócon.⁶¹ Nem szabad elfelejtenünk, hogy a grábóci monostornak már jóval Antonije kora előtt is volt kapcsolata Šišatovaccal, hiszen a Rákóczi-szabadságharc éveit ebben a monostorban vésztették át a grábóci szerzetesek. Štiljanović kultuszával tehát már ekkor találkozhattak.

Lačarak szerémségi település templomának falképét, ahol Stefan palástkapcsán a magyar címert látjuk. Mojsije Subotić festő a szlavóniai Velike Bastaje település ikonosztázióján festette meg a szentet 1785-ben (МИЛЕУСНИЊЕ 2000 [41. jz.], fig. XII). Grigorije Davidović-Opšić által festett ábrázolása 1795-ben Šišatovac monostorában is a képfalra került (lásd Војислав МАТИЋ: *Манастир Шиниатовац*. Нови Сад 2010. 79).

⁵⁴ Az egyik a grábóci Antonije igumen által összeállított *Srbljak* 1759-től készült másolata (SzOEK, Kéziratgyűjt., 28/П28), a másik egy ugyanattól a másolótól való, de 1770/80-ra datált, rövidebb kézirattal szintén Antonije szerzőtől, melyet teljes egészében Štiljanović ereklyéátvitelének liturgikus szövegei tesznek ki (SzOEK, Kéziratgyűjt., 35/П35; lásd СИНДИК—ГРОЗДАНОВИЋ—ПАЈИЋ—МАНО—ЗИСИ 1991 [3. jz.], 66–69, kat. 35.). Ezek a szövegek bizonyára a szent 1760-as ereklyéátvitelének új ünnepe kapcsán születtek.

⁵⁵ Uo. 56.

⁵⁶ Rakovac monostora a Karlócai Érsekség több jeles személyiségének szolgált anyakolostorul. Innen indult valaha Pavle Nenadović érsek is, aki nyomdát akart létesíteni a monostorban. A monostornak nemcsak Sinesije Živanović püspök személyén keresztül volt kapcsolata a budai egyházmegyével is: Sevastijan nevű szerzetese 1662-ben budai püspök lett. Későbbi, a művészettörténet szempontjából érdekes kapcsolódási pont Rakovac és Szentendre, illetve Grábóc között Vasilije Ostojić festő személye, aki mindhárom helyre festett ikonosztáziót.

⁵⁷ A П28 jelzetű kézirattal különleges értékét azonban éppen az adja, hogy tartalmazza olyan szentek dicséretét is, akik nem kerültek be a rîmnici *Srbljak*-ba (СИНДИК—ГРОЗДАНОВИЋ—ПАЈИЋ—МАНО—ЗИСИ 1991 [3. jz.], 8.)

⁵⁸ Uo. 1991, 56. Ieromonah: szerzetespap.

⁵⁹ Uo. 1991, 58.

⁶⁰ A П28-as kézirattal diptichájában ugyanis nem ismerjük fel a grábóci monostor szerzeteseinek neveit, viszont Antonije már mint grábóci igumen került az elhunytak névsorába az ott olvasható utólagos bejegyzés szerint.

⁶¹ Vö. SZILÁGYI 1999 (3. jz.), 35–36.

A déli oldal kántorpadjának homlokoldalát az ószövetségi Dávid király, illetve Lázárevics István szerb despota ábrázolása díszíti. (7. kép)

A hárfán játszó Dávid király alakja az egyetlen a grábóci kántorpadok figurális ábrázolásai között, amely e templomi bútor funkciójával áll összefüggésben. Egyházi szláv nyelvű felirata: „Szent Dávid próféta és király”. A fején koronát viselő, őszülő szakállú férfiként ábrázolt Dávid széles karszékekben ül és kezében hárfát tart. Környezete egy szobabelsőre utal, mely azonban megnyílik a kompozíció jobb oldalán. Baloldalt félrehúzott kék függöny, a király jobb oldalán pedig asztal, rajta nyitott könyv és tintatartó. A könyv lapjain az 1. zsolttár kezdősora olvasható egyházi szláv nyelven: „Boldog ember, aki nem indul a gonoszok tanácsa nyomán, aki nem jár a bűnösök útján” (Ps 1,1), mely általában a szombati alkonyati istentiszteleteken hangzik fel. Dávid ábrázolásának grafikai előképét eddig nem sikerült azonosítani, de a XVIII. században nyomtatott szláv nyelvű zsolttároskönyvek illusztrációi között, melyekben gyakran szerepel, talán egyszer elő is kerülhet.

Lázárevics István (Stefan Lazarević, 1377–1427, szerb fejedelem 1389-től, despota 1402-től) Lázár „cár”, szerb nagyvitértanú fia a középkori szerb állam függetlenségének elvesztése után az első szerb uralkodó volt. Zsigmond magyar király hűbérese, 1408-tól a Sárkány-rend lovagja. Ezenkívül művelt lovagkirályként, több templom és monostor (pl. a könyvmásoló és irodalmi központtá fejlődött Resava-Manasija) építetőjeként, a középkori szerb irodalom egyik jelentős alakjaként tartjuk számon. Belgrádot építette ki saját székhelyévé, felújítatva annak székesegyházát. A szerb egyház ugyan csak 1927 óta tisztelettel szentként (emléknapja július 17./augusztus 1.), „Magas István” kultusza a nép körében már a XVI. századtól jelentkezett.⁶²

Grábóci ábrázolása a másik kántorpad két uralkodószent-ábrázolásának kompozícióját követi: a koronát, vörös királyi tunikája felett pedig palástot viselő szent király baljában jogart tart, jobbát pedig egy asztalon fekvő zárt könyvön nyugtatja. Zárt térben áll, balján ablak, jobbán függöny. A kép szintén a rímnici *Srbljak* illusztrációja nyomán készült, ahhoz képest csak az asztalon levő könyv tekinthető —nyilván a fejedelem műveltségére utaló— kiegészítésnek. Egyházi szláv felirata „Szent István szerb despotának” nevezi.

A kántorpadok ikonográfiájának tágabb kontextusa

Figyelemreméltó, hogy a grábóci énekespadok képi díszében hangsúlyos a szerb nemzeti szentek témája.⁶³ Ez a szerb barokk művészetben nem egyedülálló, bár a kántorpadok általános szimbolikájának megfelelően e bútorokon —melyek az 1740-es évektől kezdve válnak a szerb barokk templomterüőrök reprezen-

⁶² МИЛЕУСНИЋ 2000 (41. jz.), 101–106.

⁶³ Párhuzamként említhetjük a szlavóniai Pakra monostor Lazar Serdanović által festett kántorpad-képeit, melyek Szent Szávát, Simeont, illetve —a Grábócon a falképeken megjelenő— Arsenije érseket és Maksim (Branković) püspököt ábrázolják (ТИМОТИЈЕВИЋ 1996 [5. jz.], 60).

tatív elemeivé és nyernek barokk vizuális megformálást— gyakrabban ábrázolták a himnuszköltőket, dallamszerzőket.⁶⁴ Így kerültek az énekespadok képei közé —Grábócon is— a zsoltárköltő Dávid, illetve nagy bizánci költők és „melodoszok” (Damaszkuszi Szent János, Maiumai Koszmasz, Theophanész Graptosz) ábrázolásai. A barokk korban az 1770 körüli időktől kezdve megfigyelhető, hogy a kántorpadok —mint a szentély meghosszabbításaként értelmezhető szólea („külső szentély”) liturgikus terének bútorai— az ikonosztázion képi programját egészítik ki, például ószövetségi előképek, krisztusi példázatok ábrázolásaival.⁶⁵ Grábócon a naosz (templomhajó) terében álló kántorpadok ikonográfiáját a felettük a falakon megfestett nemzetiszent-ábrázolásokkal kell együtt szemlélünk, hiszen az éneklőszékek képei a falképeken látható barokk „portrégalériával” kiegészítik egymást.⁶⁶

Mivel Grábócon a kifestés a naosz alsóbb zónáiban is meglehetősen nagy felületeket enged a tisztán dekoratív elemeknek, a hajó kiszélesedésében, az ún. kántorhelyek (klíroszok) falain is csak korlátozott számú szentábrázolásra nyílt lehetőség. A téregység felső régióját „az Egyház pillérei”, a csegelyeken megfestett evangélisták, illetve a kántorhelyek feletti ívekben sorakozó apostolok medalionjai töltik ki. Alattuk következik a szerb nemzeti panteon: szent érsekek és uralkodók álló alakjainak ábrázolása. A grábóci falképegyüttes képi programjának sajátossága, hogy a szerb szenteken kívül a kupola alatti tér e zónájában egyetlen más szent sem kapott helyet. Így a bizánci festészeti örökség itt erőteljes nemzeti színvetet kap: a nemzeti szentek alakjaiban egyesülnek a hagyományosan a naosz alsó képsávjában ábrázolt vértanúk, szent uralkodók és harcos szentek (mint a keresztény egyház „alapjai”).⁶⁷

A déli fal első helyén Szerb Szent Szávát (1169–1235), az államalapító Nemanja-dinasztia első szentjét, az autokefál szerb egyház megteremtőjét és első érsekét látjuk barokk kori püspöki ornátusban. Főpapi, egyházfői minőségét hangsúlyozza ábrázolásán a kezében tartott nyitott könyvben olvasható szentírási idézet a Jó pásztorról: „Én vagyok a jó pásztor. A jó pásztor életét adja juhaiért” (J 10,11). (8. kép)

A déli fal következő szentábrázolása Szerb Szent Lázár „cárt”, nagyvértanút, a rigómezei csata mártír fejedelmét ábrázolja. A már a XIV. századtól szentként tisztelt Lázár fejedelem ereklyéjét a szerbek 1690-es nagy exodusuk alkalmával Szentendrére hozták, ahol egy azóta elbontott fatemplomban őrizték 1697-ig. Bár az ereklyét ekkor visszavitték a Fruška gora-i Vrdnik monostorába,

⁶⁴ A kántorpadok barokk kori ikonográfiai, liturgikus vonatkozásairól bővebben lásd: ТИМОТИЈЕВИЋ 1994 (22. jz.), 47–64.

⁶⁵ Erről bővebben: ТИМОТИЈЕВИЋ 1996 (5. jz.), 58–60. Érdekes összehasonlítani a grábóci kántorpadokat —a bútorok már említett szerkezeti, stílári rokonsága okán— a szentendrei székesegyház, illetve a ráckevei szerb templom kántorpadjainak képi díszével: az előbbin krisztusi példázatok narratív ábrázolásai, míg az utóbbin szent melodoszok kaptak helyet.

⁶⁶ Vö. Uo. 60.

⁶⁷ A szerb barokk festészetben megfigyelhető tendencia alapján a nemzeti szentek ábrázolásai Grábócon is a naosz falaira kerültek (Uo. 380).

a töröktől vértanúhalált szenvedett Lázár cár kultusza tovább élt ezeken az északi vidékeken is.⁶⁸

A naosz északi falán Szent Száva pandanját Szerémségi Szent Arzén (Arsenije) érsek (?–1266) alakja alkotja, aki az egyházalapító tanítványa és közvetlen utóda volt. A Szerémség területén született szent ereklyéit 1737-ig Pecben (Ipek), a patriarchátus központjában őrizték, s már a XIV. században kápolnát is szenteltek tiszteletére. A Karlócai Érsekség létrejöttével az egyházpolitika része volt éppen az „északi”, így a szerémségi szerb szentek kultuszának ápolása is.⁶⁹ Szerémségi Arsenije ábrázolása először az 1761-ben Rímniceben megjelent *Srbljak*-ban szerepelt a nemzeti szentek között. (9. kép)

A nemzeti szentek sorát az északi falon Dečani Szent István (III. István Uroš király, ?–1331) alakja zárja, aki előnevét az általa a rigómezei Dečaniban alapított monostorról, a középkori Szerbia egyik legjelentősebb kultushelyéről kapta. Belviszályoktól terhes időkben, saját fia kezétől halt vértanúhalált, aki —megtérése után— sokat tett a szent kultuszának megteremtésében. Érdekes adalék, hogy Dečani István emléknepje (nov. 11/24.) egybeesik (Tours-i) Szent Márton ünnepével, akiről a (szerb) népnyelv Szent Mratának nevezte el a Monarchia területén is népszerűvé vált szerb szentet. Tisztelete még a római katolikusok körében is megfigyelhető volt. A XVII. században az egyházi uniók korában még az is felmerült, hogy a latin egyház is szentjei közé fogadja, de ez végül nem történt meg. Dečani Szent Istvánt a mai Magyarországon is sok szerb család tekinti patrónusának, s több templomnak is védőszentje.⁷⁰

A falképek felsorolt szentábrázolásai is alapvetően az 1761-es rímnici *Srbljak* metszetillusztrációit követik. Jelentősebb eltérést mindössze Lázár cár grábóci képe mutat, melyen a festő —nyilván a többi szentábrázoláshoz közelítve a kompozícióit— elhagyta annak bizonyos elemeit: a levágott fejet a szent kezéből, valamint Krisztus égszegmensben megjelenő alakját. (10. kép) Ennek alapján elmondható, hogy bár a falképek és a kántorpadok festője a jelek szerint más volt, a grábóci enteriőr ezen (egyébként nagyjából egy időben készült) képi

⁶⁸ КОСТИЋ 2000 (42. jz.), 245.

⁶⁹ A szerémségi Brankovics-ház szentjeinek kultuszáról lásd ШЕЛМИЋ 1987 (5. jz.), 34; КОСТИЋ 2000 (42. jz.). A Karlócai Érsekség egyházpolitikájának művészettörténeti vetületéről részletesen lásd Мирослав ТИМОТИЈЕВИЋ: „Serbia sacra и Serbia sancta у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије”, in *Свети Сава у српској историји и традицији, Зборник радова међународног научног скупа*. Балканолошки институт, САНУ. 1998. 387–431; Владимир СИМИЋ: *За љубав отаџбине. Патриоте и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*. Нови Сад 2012.

⁷⁰ МИЛЕУСИЋ 2000 (41. jz.), 71–75. Dečani Szent István kultuszát a második nagy szerb bevándorlási hullám (1737–1739) vezetője, IV. Arsenije Šakabenta pátriárka virágoztatta fel a Karlócai Érsekség területén, ahol először az 1740-es években ábrázolták. A szent tiszteletének terjesztésében fontos szerepe volt a pátriárka közvetlen környezetébe tartozó Jovan Georgijević verseci püspöknek, későbbi karlócai metropolitának, aki egykor dečani szerzetes volt. Dečani Szent István egyik legkorábbi ismert ábrázolása a mi vidékeinken (a Szent Miklós Csodatétele-jelenetben) a ráckevei ikonosztázionon található.

elemei azonos ikonográfiai forrásból merítettek. Ez is alátámasztja, hogy a barokk enteriőr mögött egységes esztétikai koncepció húzódik meg.

A Habsburg Birodalom területére kényszerült szerb egyházfők tudatosan ápolták nemzeti szentjeik tisztelését, hiszen fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy a XVIII. század elején a privilégiumoknak köszönhetően megalapított Karlócai Metropólia a még hódoltsági szerb területen fekvő Ipeki Patriarchátus jogos és méltó utóda.⁷¹ Grábócon a szerb nemzeti szentek ennyire hangsúlyos megjelenése —a falképeken és a kántorpadokon egyaránt— annál is inkább figyelemre méltó, mert 1774-ben, majd 1778–1779-ben Mária Terézia királynő rendeletben korlátozta a Birodalom „nem egyesült” lakosainak ezek megünneplését.⁷² Az orthodox ünnepek számának csökkentése közvetett módon —ahogy ezt Grábócon is láthatjuk— a szerb nemzeti szentek kultuszának megerősödéséhez vezetett. Ehhez nyilván hozzájárult az is, hogy a kedvezőtlen rendelkezések ellensúlyozása végett a szerb egyház a szentek tisztelését istentiszteleti szövegeik kiadásával igyekezett fenntartani. E könyvek metszetillusztrációi jelentették a nemzeti szentek barokk ikonográfiájának alapját.

Érdeemes azonban hozzátenni, hogy II. József császár uralkodása (1780–1790), melyre a grábóci együttes keletkezése is datálható, a Monarchia területén kibontakozó szerb egyházi művészet felvirágzását eredményezte. A felvilágosult abszolutizmus új szellemisége ugyan rányomta bélyegét a Karlócai Érsekség egyházi kultúrájára is, ez azonban a régió többségi kultúrájával ellentétben —s nagyrészt Stefan Stratimirović budai püspök (1786–1790), majd karlócai érsek (1790–1836) politikai érdemeinek köszönhetően— nem hozta az egyházi hierarchia tekintélyének megingását.⁷³

A szerb szentek alakjai a grábóci enteriőrben szépen megrajzolják a nemzeti kontinuitás ívét az államalapító Nemanja-dinasztiától a szerb deszpotészurálmon át egészen a kora újkor törökellenes harcaiig. Ez messzemenően megfelelt a Karlócai Metropólia egyházpolitikájának a XVIII. század második felében, mely művészeti reprezentációjában is igyekezett a középkori szerb nemzeti egyházhoz való kötődését hangsúlyozni. A grábóci énekespadokon és falképeken ábrázolt szentek alakjai földrajzilag is jól reprezentálják, miként tevődtek a történelem során a szerb kultúra központjai egyre északabbra. A középkori Szerbia jeles személyiségei mellett Lázárevics István a szerb történelem belgrádi szakaszának és az első magyarországi szerb telepéseknek az uralkodója, Zsigmond király hűbérese volt, míg Štiljanović tevékenységének területe, majd vértanúságának színtere Szlavónia, a Szerémség, és végül — legalábbis a kegyes hagyomány szerint a Dunántúl, tehát a Habsburg Birodalom területe volt.

⁷¹ ШЕЛМИЋ 1987 (5. jz.), 34.

⁷² A téma összefoglalását lásd Дејан МЕДАКОВИЋ: „Положај српског народа у Аустрији током XVIII века”, in *Сеоба Срба 1690*. Саст. Радојка ГОРЈАНАЦ, Петар МИЛОШЕВИЋ. Београд 1990. 123–138. 128–129. A szerb orthodox ünnepek fokozatos csökkentéséről lásd Ђоко СЛИЈЕПЧЕВИЋ: *Историја српске православне цркве*, књ. II. Минхен 1966. 61–62.

⁷³ ШЕЛМИЋ 1987 (5. jz.), 8–9.

Képjegyzék (Jaksity Iván felvételei):

1. A grábóci szerb orthodox monostortemplom
2. A grábóci templom enteriőrje
3. A szentendrei szerb székesegyház déli kántorhelye a püspöki trónnal
4. A grábóci templom északi kántorpadja
5. Szerb Szent Simeon ábrázolása a *Srbljak* 1761-es kiadásában
6. Szent Stefan Štiljanović ábrázolása a *Srbljak* 1761-es kiadásában
7. A grábóci templom déli kántorpadja
8. A déli kántorhely falképei: Szerb Szent Száva és Lázár
9. Az északi kántorhely falképei: Dečani Szent István és Szerémségi Szent Arzén érsek
10. (a címdalonn:) Szent Lázár szerb fejedelem ábrázolása a *Srbljak* 1761-es kiadásában